

6. Dovršitel a zakladatel (A. S. Puškin)

K stému výročí narození A. S. Puškina napsal moravský katolický překladatel, literární kritik a historik, rajhradský mnich a ostrovačický farář **Alois Augustin Vrzal** (1864–1930) studii – vyšla přesně roku 1899. Puškinův obraz je tu zdánlivě jednoduchý až schematický, ale má racionální jádro. Poté, co se dnes clonou revolučnědemokratické, narodnické a liberální kritiky daří uvidět o něco autentičtější tvář ruské literatury, než jaká byla čtenáři po desetiletí sugerována (vzpomeňme na vyjádření Viktora Šklovského o V. G. Bělinském jako o vrahu ruské literatury – je v tom díl respektu i despektu), je zřejmé, že mnohé zjednodušující Vrzalovy výroky nevznikaly na pustém místě. Vrzal spatřuje v Puškinovi ješitného umělce, který chtěl dobýt světové slávy, zapletl se do politiky a vzpoury proti panovníkovi, ale pak došel k strážlivosti, pokoře a očištění (podle svědectví Vasilije Andrejeviče Žukovského očištění a znovunalezení klidu bylo po smrti vepsáno do Puškinovy tváře). Básník plýtvá talentem a za života klidu nenacházel: „Puškin totiž zdědil po otci ješitnost, snahu blýskat se ve vznešeném světě, oddával se vášnivě velkosvětským zábavám, a když vznešený svět ho omrzel, vrhl se do polosvěta a vstoupil v orgickou společnost Zelené lampy, společnost mravních mrzáků, záletníků, pijanů a karbaníků.“ (*Alexandr Sergejevič Puškin. Jeho život a literární činnost*. K stoleté výroční památce napsal A. Vrzal – otištěno z Hlídky roku 1899. V Brně 1899, s. 7). Charakteristika je to tvrdá, ale je skutečně tak přehnaná a nepravdivá? Od lehkosti směřuje Puškin k těžkomyslnosti, musí se vzdát řady politických i milostných iluzí, přizpůsobovat se, aby se jako básník mohl alespoň částečně uchovat. Neklid a roztěkanost charakterizují podle Vrzala (A. G. Stína) celé jeho dílo. Slávu si podle něho Puškin nezískal jako sociální, politický a publicistický básník, ale spíše jako básník „lidumilný“. I když už v Historii literatury ruské XIX. století (dle A. M. Skabičevského a jiných literárních historikův i kritikův upravil A. G. Stín. Šašek a Frgal, Velké Meziříčí 1891–1897, 952 s.) vynikalo Vrzalovo umění portrétu, teprve zde vyzrává. Podobizny jsou ostře řezané, vyhrocené, ale logické a jasné (snad právě pro tuto jasnost a nedostatek slovní ekvilibristiky byl Vrzal literárními snoby pokládán za diletanta). Vyhraněnost i zjednodušení, řemeslná poctivost, faktografická úplnost a emocionální zaujatost stojí tu proti efektnosti a předstírané hlubokomyšlnosti. Jeho pohled na Puškina je však schematický: je to obvyklý křesťanský příběh napraveného hříšníka, který došel klidu až na věčnosti.

O pětadvacet let dříve vychází nákladem Matice moravské svazek *Ruská poezie*, jehož sestavovatel a komentátor, známá postava brněnského kulturního života **František Vymazal**, věnuje Puškinovi 46 stran textu (mezi lyrickými čísly je také často diskutovaná

báseň *Pomlouvačům Ruska* napsaná za polského povstání roku 1831, *Pohádka o zlaté rybce*, *Poltava*, *Bratři loupežníci* a klíčová místa *Evžena Oněgina*) s krátkým úvodem, v němž se dovolává názorů Otta Glogaua: ač Puškin prý nebyl zdaleka básníkem první třídy, působil na Rusi na způsob meteoru. Jsou tu i zjevné nepřesnosti: Puškina nepovolal k sobě car ze zajetí, ale bylo mu jeho zaměstnavatelem, tedy ministerstvem zahraničí, povoleno vrátit se z příkázaného působiště na jihu Ruské říše nejprve do Michajlovského; zaplacení a prominutí dluhů a vydání Puškinových spisů po básnickově tragické smrti bylo však vskutku carovou zásluhou, byť lze i za tím vidět důslednou ruku Žukovského. Evžen Oněgin je tu charakterizován jako „plod beztvárný“, „svrchovaným rozmarem a libovolností diktovaná směs epiky a lyriky, děje a reflexe, opravdovosti a posměchu, které všechnu iluzi ruší a ustavičným sem tam přeskokováním, pečlivým registrováním každého nápadu čtenářovu trpělivost co nejužší zkouší.“ (F. Vymazal: *Ruská poezie. Výbor z národního a umělého básnictva ruského v českých překladech. V Brně 1874, s. 88*). Nejvýše se zde kladou *Dějiny Pugačovova povstání* a z nich odvozená *Kapitánova (Kapitánská) dcerka*. Jak Vymazal, tak po něm Vrzal dávají tedy přednost kritické charakteristice Puškina, jeho osobnosti a tvorby, zdůrazňující jeho nepřilíš zaslouženou prominenci a carskou protekci, i když prý šlo o osobnost neklidnou, dokonce v jistém smyslu mravně narušenou, která našla klid až po smrti.

V roce stého výročí Puškinovy smrti, kdy v tehdejší Československé republice proběhly oficiální, eticky však rozporuplné oslavy, reflektující již vypjatou polarizaci politických sil na sklonku 30. let, vychází kniha znalce ruské literatury, zejména poezie, a překladatele **Františka Táborského** *Puškin pěvec svobody* (K stému výročí smrti Alexandra Sergejeviče Puškina vydala Česká akademie věd a umění v Praze 1937, náklad 1100). Již název signalizuje zcela jiné pojetí, i když ani zde se Táborský nevyhýbá složitým a temným místům básníkovy života a díla. Je to sugestivní, čtivá kniha napsaná s velkou schopností empatie a doplněná překlady ukázek. Je to biograficko-psychologický portrét., který Puškina spojuje s ruskou revolucí a její atmosférou, s revolucí v jejím hromadném významu, v němž se nerozlišují politické směry a nuance, s revolucí jako mýtem ruského 19. století, který se ve 20. století stal rozpornou a tragickou realitou. Na tomto aktualizovaném pozadí, v němž má revoluce spíše náboženský nádech, Táborský resumuje: „Teprve doba popřevratová pomohla, aby veřejnost uviděla, jak velikým básníkem, jak velkým pěvcem svobody byl Puškin. Bez něho, jak ho známe teď – má práce je stručným jen pokusem o to – neporozumíme dnešku. Ba teprve dnes žije Puškin svým osvobozujícím duchem, že nezapomínáme při stoletém výročí jeho smrti, nýbrž slavíme jeho velké vzkříšení.“ (F. Táborský, cit. d., s. 106).

Tyto tři v něčem shodné, v něčem podstatně rozdílné české pohledy na Puškina ukazují na kontradiktorní charakter jeho osobnosti i jeho díla. Nabízí se onen biograficko-psychologický či dokonce genealogický klíč spočívající v Puškinově

prusko-rusko-hamitském původu, ale jako plodnější se mi zdá vyložit tyto rozdílné Puškinovy tváře z dobových souvislostí, z napínání renesančního jedince mezi póly starého Ruska a Petrova Ruska, Ruska a Evropy – úkol onoho přemostění, jehož se ujal již **N. M. Karamzin** a v němž pokračoval Puškin, byl nad síly jedince. Současně bylo toto napínání a přepínání konfrontováno s globálním směřováním tehdejší Evropy první průmyslové revoluce k společnosti konzumně měšťanské, jak ji uviděl Karamzin v Anglii přelomu 80. a 90. let 18. století. Ze všech částí jeho *Dopisů ruského cestovatele* (Pis'ma russkogo putešestvennika, knižní vyd. 1801) je právě partie o Anglii motivicky nejbohatší a pro Karamzina a jeho další dráhu nejinspirativnější. Jednak nová slova reflektující překotnou industrializaci (Karamzin stále připomíná hustý dým ze „zemního uhlí“) a společenskou etiketu, jednak scény a postavy, které v Anglii viděl: tehdejší flower girls připomínající „ubohou Lízu“ ze stejnojmenné povídky z roku 1792, tedy z doby bezprostředně následující. Anglie, její kultura, společenské normy, sentimentalistická literatura, rychle se vyvíjející průmysl, uhelné doly, dlážděné ulice a upravené chodníky, láska k obchodu a penězům – způsobily zásadní proměnu Karamzinova díla; právě Anglie učinila z jeho cestovních zápisků komplikovaný, tvarově bohatý (tedy podle některých „beztvářý“ – to jsme si výše přečetli v souvislosti s Puškinovým *Evženem Oněginem*), dynamický, smysluplný a transcendentující artefakt zaplněný množstvím konkrétních detailů. Nebyla to však sentimentalistická Anglie, kterou si tříadvacetiletý mladík vyčetl z knih, ale celková společenská atmosféra této kolébky moderního románu, která vytvořila originální dílo: pluralita života a názorů, dominantní postavení jedince, rychlost, moc peněz, patos užitečnosti a funkčnosti. Ruský intelektuál zde poprvé podniká evropskou cestu jako kulturní misi: chce se setkat se slavnými spisovateli a filozofy, které četl, a uvidět místa, kde se odehrávají děje jeho oblíbených uměleckých děl. Na konci cesty je konfrontován s reálnými lidmi a jeho ideál se otrásá: ve Francii pozoroval demontáž monarchie, v Anglii místo ctnostných Pamel reálné služby znalé skutečného života, utilitarismus a vznikající společnost masové spotřeby, velkopřemyslu a bankovního kapitálu.

Puškin v tomto „vyhlížení do světa“ – po dopisech svého přítele P. J. Čaadajeva, který byl v Evropě v přelomové době 1824–1826 – pokračoval, byť v zahraničí, resp. mimo tehdejší Ruskou říši, nikdy nebyl (jeho cestování bylo spojeno s pobytem na jihu, pak s kavkazským tažením ruské armády a s návštěvou míst, kde v 70. letech 18. století probíhalo povstání Jemeljana Pugačova), i když se o to s pomocí lékařů pod záminkou výdutě aorty pokoušel.

Puškin byl již rokem svého narození dítětem 18. století, které v Rusku de facto pokračovalo ještě celou třetinu století následujícího, i když s otřesy. Století, v němž se udal úspěšný boj amerických kolonií za nezávislost a uskutečnila se Velká revoluce ve Francii, následné monarchistické intervence a Napoleonova expanze, zasahovalo do dalšího dění svým klasicisticko-osvícenským přesvědčením o klíčové úloze vzdělávání a vírou

v možnost postupného zdokonalování společnosti, pokud destruuje feudální systém a jeho skupinová privilegia. Peripetie Francouzské revoluce, rané americké demokracie a zejména napoleonské války však ukázaly liberálně osvícenské ideje také z druhé, méně příznivé strany: úsilí o svobodu vedlo k diktatuře, k potlačování svobody jedince a celých národů. To se zejména projevilo při Napoleonově ruské invazi – v roce 1812 bylo Puškinovi třináct let a patřil tedy zčásti ke generaci Vlastenecké války: schopnost tento zážitek vnímat dělila generace: někdy stačí rok či dva, aby vznikla nová generace s odlišnou percepcí, cítěním a prožíváním světa. Lermontov narozený roku 1814 patřil již spíše k mezigeraci, která nezažila něco velmi podstatného: v době Napoleonova tažení ještě nežil, když byli poraženi děkabristé, bylo mu jedenáct let. Odlišnost obou básnických typů je dána nejen psychickým ustrojením, jak o něm psala Marina Cvetajevová kladoucí proti sobě přímo Puškina a Lermontova (jeden se básníkem stává, druhý se jím jako už hotový rodí), ale také generačním zážitkem a generační zkušeností. Osvícensko-klasicistická indoktrinace, jíž Puškin podléhal, ale s níž také soupeřil, se právě skrze Puškina dostává hluboko do 19. století: simultánní uchvácení romantismem a skeptické vědomí jeho odvrácené strany zopakuje po Puškinovi snad nejvýrazněji ještě Ivan Gončarov. Puškin jako most propojující 18. a 19. století, klasicismus a romantismus, je současně reflexí jeho hledání mezi Ruskem starým a novým, evropeizovaným, vztahu Ruska a Evropy. V tom se měl možnost opřít nejen o Karamzina, ale také o P. J. Čaadajeva, který, jak bylo uvedeno, podnikl cestu podobnou Karamzinově ve 20. letech a vrátil se až po porážce děkabristů. Na jedné straně je to vědomí ruské malosti a nicotnosti: takto mluví Čaadajev o ruských dějinách a ruské společnosti a Puškin o ruské literatuře – stejně jako později Bělinskij v Literárním snění, totiž v tom smyslu, že v Rusku žádná literatura není, a to právě v době, kdy ještě žil Puškin, jemuž „zuřivý Vissarion“ věnoval své nejlepší stati. Tento kulturní masochismus ve vztahu k Rusku má však i další známou vlastnost: hrdost na lid, národ, minulost, kulturu – často jsou tyto polohy spojené s výzvami k svěbytnosti a vlastnímu hlasu. Puškin stejně jako Čaadajev nepřestal hledat pro Rusko místo v Evropě, ale také pátral po lepším politickém uspořádání – šok z roku 1825 s sebou nesl i přemíru loajality, kterou Puškin prokázal vypracováním eseje o vzdělávání. Třicátá léta byla pro Puškina dobou zastavení a přehodnocování: básník už viděl věci složitěji a složitěji viděl i otázku nevolnictví – už nikoli jako osvícensko-romantické gesto panovníka – křížová cesta ruské rolnické reformy z roku 1861 mu dala v mnohém za pravdu. Začal si být také více vědom složitostí vládnutí v obrovském ruském kolosu, za jehož podstatný rys pokládal jeho přítel Čaadajev právě geografický faktor. Hledání a volba charakterizují i jeho kritický postoj k americké demokracii. Při studiu Pugačovova povstání si ověřil rozporuplnost dějinných kroků a schematicnost jednoznačných řešení, ať již romantických a vzbouřeckých, nebo konzervativně doktrinářských, a uvědomil si otřes, kterým toto povstání pro říši bylo.

Jestliže Puškinovu pozici definujeme slovem kontinuita, nemůžeme pominout, že udržování následnosti a propojenosti vyžaduje značnou energii – úsilí o kontinuitu je vždy spojeno s tvořivostí a konstruktivností. Puškin hledal spojnice různých proudů, jejich vzájemné zrcadlení, reflexi tak, jako zrcadlově konstruuje kompozici Evžena Oněgina. Kontinuita však neznamena idylický souhlas, ale právě hledání, spor a schopnost komplementarity: to vyžaduje silnou a pracovitou osobnost vybavenou kritičností, racionalitou a skepsí, z nichž teprve vyvozuje etiku. Evžen Oněgin mohl být pochopen jako amorfni, chaotická směs, jako literární všehochuť, ale také jako „work in progress“, v němž spojování proudů směřuje k syntéze, k scelování útržků světa, nikoli k harmonii, ale k harmonizaci, k níž se musí dospět volným úsilím. Schopnost vidět odvrácené strany jevů, směrů a mód, vše poměřovat neúplatnou racionalitou je dědictvím 18. století, které Puškin vrchovatě uplatnil: Napoleon je velkým likvidátorem zpuchřelých monarchií, ale také zakladatelem nového zotročení, Petr Veliký je tvůrcem nové metropole, z níž začal prorážet okna do Evropy, ale také nepřímo ničitelem života malého ruského člověka, Aleko z Cikánů je stoupcem bezbřehé svobody, který vraždí, Pugačov je romantický hrdina, ale také tyran a masová vrah, Oněgin je lehkomyšlný dandy, necitelný a chladný mladý muž, který ponižuje zamilovanou dívku, ale také zmoudřelý a zklamáný člověk, který se k citu propracoval příliš pozdě. Vývojovost, procesualnost obvykle demonstrována na linii životní dráhy je hlavním rysem Puškinovy osobnosti. S tím je spojena i dynamizace literární komunikace: Evžen Oněgin je románový básnický seriál 19. století, jehož součástí je autor i čtenář, kteří zrají spolu s jeho tvarem. Představa Puškina jako mostu napjatého prostorem a časem, jako mostu, který spojuje antiku a křesťanství, Evropu a Rusko, Rusko staré a Rusko nové, klasicismus s romantismem, rozum s citem, nutně vyvolává známou invektivu, že po mostech se šlape. Ano, právě to byl Puškinův případ a to je osudem všech mostů – i těch lidských. Puškin to ostatně vyjádřil nejpřesněji: myslet a trpět.

Z kontinuity, kreativity, kritičnosti, vývojovosti, dynamičnosti a skepse vyplývá Puškinova etika, kterou lakonicky vyjádřil v jinak až příliš pyšné básni *Pomník*: probouzet lyrou dobré city, v kruté době oslavovat svobodu a vyzývat k milosti pro poražené.²²

22 Viz kapitolu Most napjatý prostorem a časem z naší knihy *Na výspě Evropy. Skici a meditace k 200. výročí narození A. S. Puškina*. Masarykova univerzita, Brno 1999.

